

Inhoud

1	Inleiding	2
2	Van dorp tot stad	5
3	Van wolnijverheid tot wolindustrie	9
4	De overheid en de armenzorg	15
5	De armen en de bedeling	20
6	Conclusie	29
7	Bibliografie	31
8	Fotoverantwoording	34
9	Bijlagen	35

*Foto voorblad: Detail van de Kaart van Zijnen, een plattegrond van Tilburg en Goirle uit 1760
(Collectie Regionaal Archief Tilburg)*

Aantal woorden bladzijde 1 tot en met 29: 9760

Afbeelding 1 Vignet AaBe dekens

I Inleiding

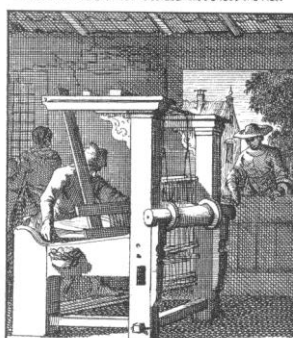
Vroeger was dit een heel bekend vignet dat op wollen dekens was aangebracht. Het vignet was het logo van de Koninklijke AaBe Fabrieken B.V. uit Tilburg. Net als veel andere textiel fabrieken in Brabant en Twente ontkwamen de AaBe-fabrieken niet aan de malaise in de textielindustrie in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. De Nederlandse bedrijven waren niet in staat om tegen de lagelonenlanden te concurreren. Sinds de opkomst van het handelskapitalisme is de verschuiving van nijverheid en industrie naar gebieden met lage lonen schering en inslag geworden. AaBe, opgericht in 1928, ging in 1996 failliet.¹ Honderden werknemers verloren hun baan, maar door het stelsel van sociale voorzieningen, een stelsel dat pas een eeuw geleden vorm begon te krijgen, kon veel financiële ellende worden opgevangen.² In 1694 kwam het boek 'Spiegel van het menselyk bedryf' van Johannes Luyken en zijn zoon Caspar uit. In dit boek stonden de afbeeldingen van honderd ambachten - met bijbehorende vrome spreuken - die in die tijd in het financieel machtige

De Wolbereider.
De Nacht verbynd, Als 't Dachie schynd.

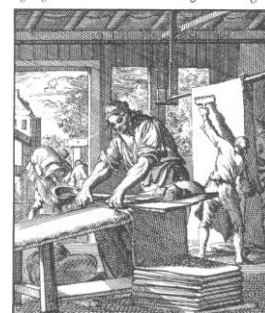
De Maat der liefde Gods is vol:
Een Ziel die 't Quade wil verzoeken,
Zijn Schuld, als Purper of Scharlaaken,
Sal Zyn, als Sneeuw en witte Wol:
ô Mens, ô mens, wild u bekeeren,
Op sulck een vriendlyk Woord, als Heeren.

De Wever.
Ghy die wyl op uw handwerk let
Maakt doch het Stuck uw's levens net.

Gelyck de weefspoel doort gescheer,
Soo vluchtig Zyn de levens daagen,
En koomen Eeuwiglyck niet weer:
Dat Elck Sich dan voorsichtich draage:
Is 't Leef stuck Recht, of Slecht gedaan,
Daar sal Goed, of Quaad Loon op staan.

De Droogscheerder.
Hij's wys, die 't kleet bereit, Dat ewig niet verlyt .

De Mens, die tyd en vlyt besteed,
Maakt van het beesten haar Zyn kleet:
Soo kan hy 't al, voor 't vlees bereiden;
Was 't dan niet al te slecht gedaan,
Dat d' arme Ziel, in 't overgaan,
Gans naakt en bloot, van hier most scheden.

Afbeelding 2 De wolvereider, de wever en de droogscheerder

¹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/AaBe> (versie 21 september 2012, gelezen 16 november 2012)

² A. de Swaan, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten en de Nieuwe tijd* (Amsterdam 2004) 217

en invloedrijke Amsterdam voorkwamen. Uiteraard ontbraken de textielberoepen, zoals de wolbereider, de wever en de droogscheerder niet. Textielnijverheid was in de vroegmoderne tijd bijna overal de belangrijkste tak van nijverheid.³ In de tijd van Johannes Luijken was van een sociaal verzekeringsstelsel zoals we dat nu kennen geen sprake. In de steden boden de gilden hun leden wel verzekeringen aan voor begrafenissen, ziekte, ouderdom en de verzorging van weduwen. De arme massa kon steun krijgen van armbesturen, zoals de Tafels van de Heilige Geestmeesters en van de diaconie. In de dorpen waren geen gilden, dus daar kon alleen het armbestuur de nood enigszins verlichten.

Zo was ook de situatie in het dorp Tilburg, een uitgestrekt dorp, gelegen in het Kwartier van Oisterwijk, dat samen met de Kwartieren Kempenland, Maasland en Peelland, de Meierij van 's-Hertogenbosch vormde. Al sinds de Middeleeuwen was textielnijverheid hier één van de bestaansbronnen.⁴ Het was vaak een armoedig bestaan. Na de Vrede van Munster in 1648 werd het hertogdom Brabant gesplitst in een noordelijk en een zuidelijk deel, waarbij het noordelijk deel onder het gezag van de Staten-Generaal kwam. Staats-Brabant werd een 'Generaliteitsland', dat vanuit Den Haag bestuurd werd⁵. Deze situatie bleef zo tot aan de tijd van de Franse revolutie. Met de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 werd Noord-Brabant een volwaardige provincie binnen het koninkrijk. Deze verandering valt in grote lijnen samen met de overgang van het *Ancien Regime* naar de moderne tijd. Vanuit economisch en maatschappelijk oogpunt bekeken is er sprake van de overgang van nijverheid naar industrie.

In mijn paper staan de armoede en de textielnijverheid in Tilburg centraal. Genoemd is al de overgang van *Ancien Regime* naar de moderne tijd. Deze cesuur neemt dan ook een spilpositie in bij de onderzoeksvraag van mijn paper. Ik wil graag antwoord geven op de vraag: wat is de invloed van deze overgang geweest op het overheidsbeleid en het financiële beheer van de armenzorg in de periode 1750 tot 1850? Het einde van deze periode is bepaald door de Armenwet van 1854. Het begin is meer rekenkundig vastgesteld, waardoor de overgang in het midden van deze periode komt te liggen. Meegespeeld heeft ook, dat in de gelezen literatuur over de armenzorg de overgang of als eindpunt of als beginpunt van onderzoek is genomen. Naast de onderzoeksvraag zal ook antwoord gegeven moeten worden op vragen als: op welke manier hielden het landelijk-, het dorps- en het gemeentelijk bestuur zich bezig met de armenzorg? Waar kwamen de benodigde gelden vandaan en hoe vond de verdeling plaats? Veranderden de levensomstandigheden van de armen door de nieuwe

³ E.J.V. van Nederveen Meerkerk, 'De draad in eigen handen' (versie december 2006), <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/12680/7862.pdf?sequence=5> (gelezen 27 september 2012)

⁴ G. van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt* (Tilburg 2004) 32

⁵ van Gurp, *Brabantse stoffen*, 37

ontwikkelingen en speelde de Industriële Revolutie een belangrijke rol in de economische ontwikkeling van Tilburg?

Om deze vragen te beantwoorden heb ik mijn paper als volgt opgezet. In de eerste plaats wordt een historisch kader geschetst dat deels gericht is op de politieke ontwikkelingen in de Meijerij van 's-Hertogenbosch en deels op de economische ontwikkeling van Tilburg tot het wolcentrum van Nederland. Vanuit dit historisch kader wordt in het tweede deel van mijn paper ingegaan op de twee aspecten uit mijn onderzoeksvraag.

2 Van dorp tot stad

“Tilburg schijnt eene verzameling van verstrooide buurtschapjes, van onzamenhangende groepjes huizen, die dwars en scheef door elkander zijn geworpen en aan een omgeschudde Neurenberger doos doen denken, waarvan de huisjes wel zijn opgezet, maar nog altoos het schikken tot rijen en straten verbeiden (...).”

Zo beschreef Elise van Calcar de stad Tilburg in haar boekje ‘Tilburgse Mijmeringen’ naar aanleiding van haar bezoek in 1851.⁶ Deze beschrijving strookt volledig met de bekende kaart van Zijnen uit 1760⁷. Deze kaart toont de uitgestrektheid van Tilburg, dat bestond uit een aaneenschakeling van elf kleine buurtschappen, herdgangen genaamd. De herdgangen waren onderling verbonden door zandwegen met in het centrum de herdgang Kerk en Heuvel. Toen Elise van Calcar dit schreef, was bijna een halve eeuw daarvoor Tilburg door koning Lodewijk Napoleon, tijdens zijn bezoek aan Tilburg in april 1809, van dorp tot stad verheven. Tilburg telde meer dan vijfduizend inwoners, waardoor het ook nog een eersteklasgemeente werd. Dit bracht een grote verandering op het bestuurlijke vlak met zich mee: de stad werd nu bestuurd door een college van Burgemeester en wethouders.⁸

Gaan we nu terug naar de tijd van Johannes Luyken met zijn ‘Spiegel van het Menselyk Bedryf’, dan was Tilburg toen al een plaats met veel textielnijverheid en dan met name de wollenlakennijverheid. De stad ‘s-Hertogenbosch, al sinds de Middeleeuwen het centrum van de textielnijverheid binnen de Meijerij, was deze positie in de loop van de zeventiende eeuw kwijtgeraakt aan de dorpen op het platteland. De lonen waren daar laag, evenzo de kosten van levensonderhoud.⁹ Van alle dorpen in de Meijerij heeft Tilburg het meest van deze ontwikkeling kunnen profiteren. Het is interessant om te weten hoe dit in zijn werk is gegaan. Om dit proces bloot te leggen zal eerst gekeken worden naar de bevolkingsontwikkeling van Tilburg en vervolgens naar de rol die de overheid hierin heeft gespeeld.

Bevolkingsontwikkeling

Kappelhof heeft in zijn artikel ‘Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621 – 1790’ onderzoek gedaan naar het verloop van de bevolkingsontwikkeling. Hij geeft zelf al aan dat het bronnenmateriaal ‘schaars en van dubieuze kwaliteit is’. Pas na 1785, het jaar waarin de eerste lokale volkstelling werd gehouden, zijn

⁶ Elise van Calcar (1822-1904) was een Nederlandse schrijfster, pedagoge en feministe <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/fleischacker> (gelezen 16 november 2012)

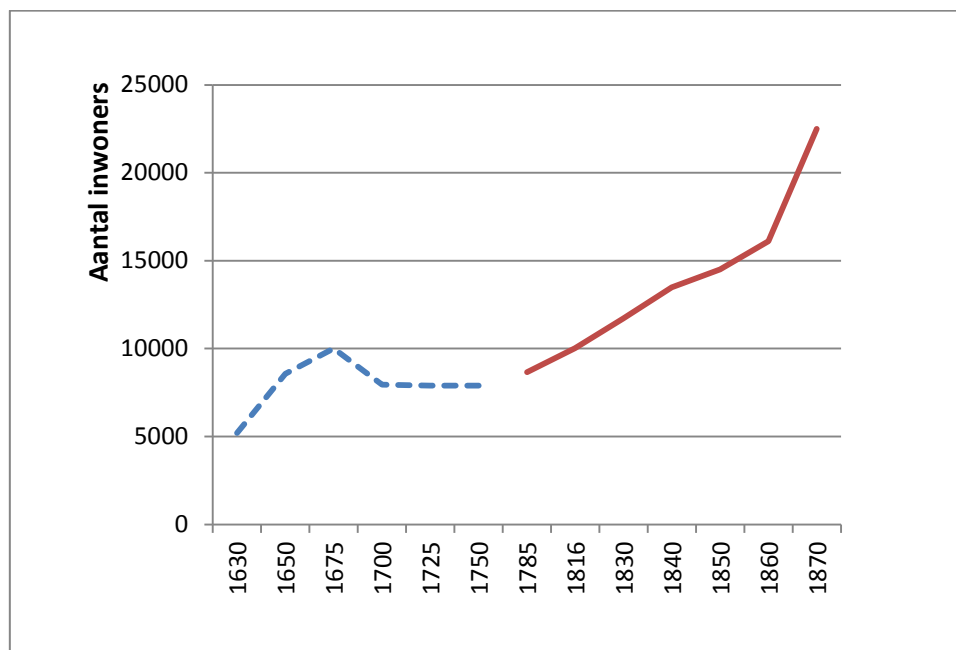
⁷ In 1760 tekende Diederik Zijnen (1730-1768) de Kaart van de Heerlijkheid Tilburg en Goirle. http://www.regionaalarchieftilburg.nl/wiki/Kaart_van_Zijnen (bekeken 16 november 2012)

⁸ C. Gorisse (ed.), *Tilburg, stad met een levend verleden* (Tilburg 2001), 214

⁹ Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 43

betrouwbare gegevens beschikbaar.¹⁰ Voor de periode van 1650 tot 1785 heeft Kappelhof gebruik gemaakt van: communicantencijfers uit 1621 – 1633 en van 1723, tellingen van de hoofden van de huishoudens van 1665 en hoofdgeldcijfers uit de periode 1695 – 1702 en uit 1716 om een schatting te maken van het verloop van het aantal inwoners van Tilburg.¹¹ In onderstaande grafiek is op basis van de beschikbare gegevens de bevolkingsgroei aangegeven.

Grafiek 1 Groei aantal inwoners van Tilburg

Bronnen: Kappelhof, *Overheidsfinanciën*, van Gulp, *Brabantse Stoffen* en Gorisse, *Tilburg*.

Als we de grafiek in een aantal stukken knippen, dan zien we dat het verloop van de bevolking de conjunctuurschommelingen volgden: in de eerste plaats de sterke groei tot 1675. Deze hangt samen met de bloeitijd in de Gouden Eeuw. De daling na 1675 is een gevolg van de drie Engelse zeeoorlogen (1652 – 1654, 1665 – 1676 en 1672 – 1674) en de oorlog met Frankrijk van 1672 – 1678. Maar ook het steeds meer toepassen van handelsbelemmeringen in die tijd door vooral Engeland en Frankrijk, was funest voor de, door de Republiek aanbeden, vrijhandel.¹² Daarna treedt een periode van stabilisatie van de bevolking op waarin toch ook een tweetal oorlogen voorkomen: de Oostenrijkse Successieoorlogen van 1701 – 1713 en van 1740 – 1748. Op het grondgebied van Staats-Brabant werd weliswaar niet gevochten, maar de bevolking had wel te maken met troepenverplaatsingen en inkwartiering van troepen. De lakennijverheid kwam in een neerwaartse spiraal terecht, waardoor

¹⁰ C. Gorisse (ed.), *Tilburg*, 268

¹¹ A.C.M. Kappelhof, 'Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621-1790', *Bijdragen tot de geschiedenis* Vol. 66 (1983) 36 en Van Gulp, *Brabantse stoffen* 186

¹² J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815* (Amsterdam 1995) 775

armoede en sociale tegenstellingen toenamen.¹³ Na 1785 groeide de textielnijverheid sterk, vooral door het leveren van uniformen aan het Franse en later ook aan het Nederlandse leger tijdens de nasleep van de Belgische opstand. Daarna komt de industrialisering steeds meer op gang. Deze economische ontwikkeling leidde tot een toename van de bevolking door geboorte- en migratieoverschotten.¹⁴

De rol van de overheid

Staats-Brabant was een Generaliteitsland dat vanuit Den Haag werd bestuurd. Het was hierdoor een soort tweederangsgewest dat als 'buitenland' werd beschouwd, waar aan de grens met de Republiek in- en uitvoerrechten betaald moesten worden. Dit betrof de wol die naar Brabant werd uitgevoerd, maar ook het halffabriekaat van de ongevolde en ongeverfde lakens (de zgn 'witte' lakens), die weer in Holland werden ingevoerd. In de steden Amsterdam en Rotterdam vonden vervolgens de eindbewerkingen plaats.¹⁵ In Tilburg waren maar weinig droogscheerders en ververs werkzaam, zodat slechts op beperkte schaal laken werd geproduceerd. Deze lakens werden, als gevolg van de handelsrestricties met Holland, afgezet op de markten in de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland, maar de handel met Holland was het belangrijkste. Het is vooral de krachtige lobby van Amsterdam binnen de Staten-Generaal geweest die er uiteindelijk voor gezorgd heeft, dat de handel in 'witte' lakens vrij van 'conoyen en licenten' kon plaatsvinden. Dit is niet zonder slag of stoot gegaan. Het waren de lakenwevers uit Haarlem, 's-Hertogenbosch en Leiden -op dat moment de grootste lakenstad van de Republiek-, die hiertegen in opstand kwamen. Voor- en tegenstanders pleitten bij de Staten-Generaal voor hun gelijk. De Staten-Generaal volgden bij haar besluitvorming een wat zwalkend beleid, waarbij Tilburg op het ene moment wel en op het andere niet in het voordeel was. Om de handel niet te veel te frustreren werd een voorlopige oplossing gevonden doordat een aantal Tilburgse lakenkopers de licenten in 1651 afkochten. Het eindpunt was nog niet bereikt. De blijvende druk vanuit Amsterdam en de vasthoudendheid van de Tilburgse lakenhandelaren en het dorpsbestuur leidden uiteindelijk in 1687 tot de 'Concessie van Tilburg'. Hierin werd bepaald dat Tilburg als enige plaats in de Meijerij lakens met Holland mocht verhandelen, vrij van licenten. Hier stond tegenover dat het de Tilburgse lakenkopers en drapeniers verboden was om het spinnen en weven buiten de Heerlijkheid van Tilburg en Goirle te laten uitvoeren en dat in Tilburg alleen het 'witte' laken geproduceerd mocht worden. De Concessie heeft de Tilburgse wolnijverheid geen windeieren gelegd.¹⁶ In juli 1725 stelden de Staten-Generaal een definitieve regeling op: 'Placaet op den ophef van de Convoyen en Licenten mitsgaders van het

¹³ Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 188

¹⁴ Gorisse, *Tilburg*, 269

¹⁵ G. van Gurp, 'Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop' *Textielhistorische Bijdrage*, nr 39 (1999) 16

¹⁶ Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 72

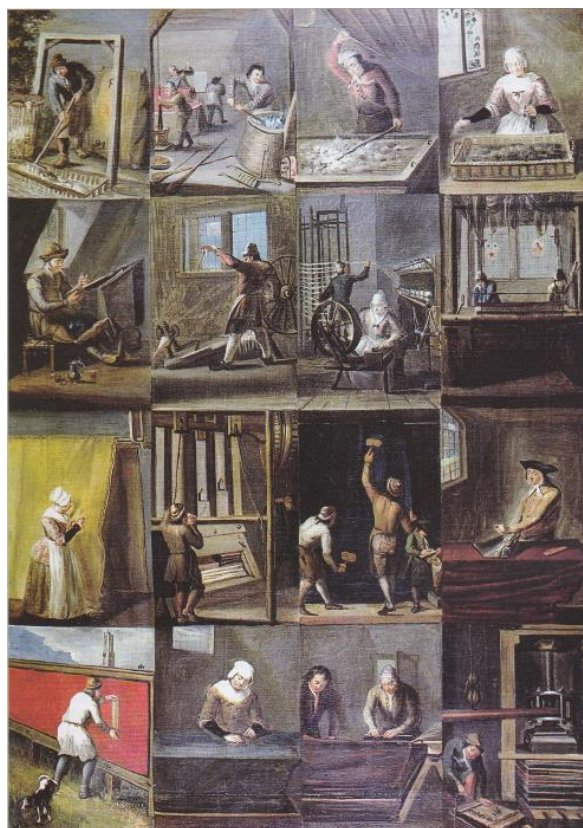
Lastgeldt op de Schepenen', die de regeling van 1687 verving. De vrijdommen in het district van de Generaliteit werden hier expliciet in beschreven. De fabricage van 'witte' lakens verschoof in de loop van de 18^e eeuw als gevolg van de lagere kosten steeds meer in de richting van Tilburg en ging vooral ten koste van Leiden.¹⁷

Op het bestuurlijke vlak aangaande wolnijverheid en handel gebeurde er weinig in de periode van 1725 tot 1794. Wel bleef het voor Tilburg moeilijk te verkroppen dat het verven van lakens, d.w.z. het kunnen fabriceren van het eindproduct, nog steeds verboden was. Eén van de voormannen van de patriottenbeweging, de fabrikant Pieter de Vreede nam het voortouw om van deze beperking af te komen. In 1794 diende hij met een aantal andere fabrikanten een rekest in bij de Staten-Generaal. Tot een afwikkeling van het rekest is het niet gekomen door de inval van de Franse troepen in Brabant en de bezetting van Tilburg in het najaar van 1794. Met de Staatsregeling van 1798 kwam het verbod te vervallen en kon Tilburg als volwaardig producent van wollenlakens aan de slag en uitgroeien tot de wolstad van Nederland.¹⁸

¹⁷ Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 53

¹⁸ Ibidem 55

3 Van wolnijverheid naar wolindustrie

Afbeelding 3 Lakenbereiding in 16 taferelen

In het Centraal museum in Utrecht hangt dit schilderij, rond 1760 door een anonieme Utrechtse meester geschilderd, waarop in een zestiental taferelen de lakenbereiding is uitgebeeld. Met name in de tijd vóór het midden van de achttiende eeuw werden al deze handelingen door verschillende mensen en op verschillende locaties uitgevoerd. De lakenbereiding was dus arbeidsintensief. Het tweede aspect dat opvalt is al het transport dat nodig was tussen de verschillende fasen van de lakenbereiding. Dit maakt duidelijk dat wollenlakense stof een duur consumptiegoed was.

In de Meijerij van 's-Hertogenbosch was textielnijverheid, net als in andere regio's van de Republiek, tot in het midden van de achttiende eeuw één van de belangrijkste takken van nijverheid. Op het platteland was 15 tot 25 procent van de mannelijke beroepsbevolking hierin werkzaam.¹⁹ Al vanaf de Middeleeuwen werd veelal voor de regionale markt geproduceerd. In veel plaatsen, waaronder 's-Hertogenbosch, Tilburg, Helmond, Geldrop, Oisterwijk en Eindhoven, werden alle fasen van de lakenbereiding als huisnijverheid uitgevoerd. In de loop van de zestiende eeuw was 's-Hertogenbosch de centrale plaats geworden waar de wollenlakens vanuit de regio verhandeld

¹⁹ Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 60

werden.²⁰ De stad ondervond in de loop van de daaropvolgende eeuw steeds meer de hinder van de goedkopere lakens die op het platteland gefabriceerd werden. Op het platteland waren de lonen lager en ontbraken de strenge regels van de gilden. Dit leidde er uiteindelijk toe dat de lakenweverij nagenoeg niet meer in 's-Hertogenbosch werd uitgevoerd. Men hield zich daar op den duur alleen nog bezig met de ververij en de handel in wol en lakense stof. Zoals in de vorige paragraaf beschreven, plaatste Tilburg zich op het gebied van de wolnijverheid, met steun van Amsterdamse kooplieden, steeds meer op de voorgrond.

De vraag komt nu op, op welke manier de mensen, zowel mannen als vrouwen, in het hele proces van wol naar laken met elkaar in verbinding stonden? Hoe was de arbeidsverdeling en op welke wijze werd dit gecoördineerd? Deze vragen hebben betrekking op de ontwikkeling van de plattelandsnijverheid, waarvoor Franklin Mendels de term proto-industrialisatie heeft geïntroduceerd. In de theorie van Mendels was de proto-industrialisatie een eerste stap in de richting van de industrialisatie in de negentiende eeuw in Europa, waarbij het feodale stelsel overging naar een kapitalistisch productiesysteem.²¹ De plattelandsnijverheid is voortgekomen uit de huisnijverheid, zoals we die kenden in Brabant, Vlaanderen, de Achterhoek en Twente. Volgens van Gurp kan proto-industrie tot ontwikkeling komen als aan een of meerdere van de volgende vijf voorwaarden wordt voldaan: 'groei van de arbeidsreserve, toename van het beschikbare kapitaal, gunstige handelscondities (zoals lage lonen, lage voedselprijzen), een onverzadigde markt voor de proto-industriële producten en overheidsprotectie'.²² Bij de ontwikkeling van de Tilburgse wolnijverheid speelde een aantal van deze factoren zeker een rol. De landbouw werd beoefend op arme zandgronden waar gezinnen altijd op zoek waren naar extra inkomsten uit huisnijverheid in de vorm van spinnen en weven. De meeste boerenbedrijfjes waren klein van oppervlak. Kappelhof heeft berekend dat slechts één op de acht grondeigenaren voldoende grond had om daarmee in zijn levensonderhoud te voorzien.²³ De arbeidsreserve was daardoor groot. De goede contacten tussen de kapitaalkrachtige kooplieden uit Amsterdam en de wevers in Tilburg zorgden voor een continue vraag naar 'witte' lakens en de 'Concessie van Tilburg' bood bescherming tegen vijandige markten.

In de overlevingsstrategie van de bewoners van Tilburg zien we in de loop van de achttiende eeuw een aantal patronen ontstaan. De lokale verschillen in bevolkingsdichtheid speelden hierin een rol. De herdgangen in de buurt van de eerste schuurkerk in Tilburg, 't Heike, waren dicht bevolkt. Hier was relatief weinig pachtland. In de herdgangen daaromheen zoals Oerle, Broekhoven, Loven en Hoeven was naar verhouding veel pachtland.²⁴ In de eerst genoemde herdgangen was het aantal

²⁰ Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 32

²¹ Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 149

²² Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 14

²³ Kappelhof, 'Overheidsfinanciën', 42

²⁴ Kappelhof, *Overheidsfinanciën*, 38

loonwevers veel groter dan in de laatste, waar de bewoners wel in staat waren om te leven van de opbrengst van hun stukje grond. De kosten van levensonderhoud bleven daardoor ook laag. In het hoofdstuk waarin de armoedeproblematiek aan de orde komt, wordt op de vermogensposities van de Tilburgers teruggekomen. Fontaine en Schlumbohm stellen dat er drie overlevingsstrategieën waren: men was volledig zelfvoorzienend en kon landbouwproducten aan de markt leveren, men werkte voor een looninkomen, of het land leverde juist voldoende om in leven te blijven maar te weinig om een bestaan op te bouwen.²⁵ Bij de laatste groep vond een verschuiving plaats van commerciële landbouw naar een substitutie-landbouw, dat wil zeggen landbouw voor zelfvoorziening. De huisnijverheid werd van bijverdienste hoofdkomen en de landbouwactiviteiten werden bijverdienste. Deze omzetting vormde de basis voor de proto-industrialisatie.²⁶ Deze ontwikkeling deed zich ook in Tilburg voor.

De toenemende vraag naar textielproducten leidde ertoe dat specialisatie optrad in de huisnijverheid. Twee organisatiesystemen kwamen voor: het *kauf* systeem en het *putting-out* systeem. Bij het eerste systeem kochten de lakenbereiders of drapiers zelf de wol en verkochten de lakens. Zij zorgden ervoor dat alle voorbereidende werkzaamheden, van het spoelen van de wol tot het spinnen van de garens, werden uitgevoerd. Bij het tweede systeem werd bij een wever de wol door een lakenkoopman aangeleverd en de wever verzorgde de voorbereidende werkzaamheden en het weven van de lakens. De wever of 'reijer' ontving loon per geproduceerd laken.²⁷ De koopman bleef gedurende het gehele productieproces eigenaar van het aangeleverde materiaal. Soms was hij ook eigenaar van de weefgetouwen en huurden de reijers deze van de koopman. Het kwam vaak voor dat een koopman meerdere reijers voor zich liet werken. Volgens van Gurp werd in Tilburg het *putting-out* systeem het meest toegepast. Het spinnen werd meestal door de vrouw en de kinderen van de drapier of reijer gedaan. Ook weduwen en alleenstaande vrouwen spinnen om op die manier wat bij te verdienen.²⁸ Soms werd het spinnen door de bewoners van omliggende dorpen uitgevoerd. Dit was in strijd met de bepalingen van de 'Concessie', die het spinnen buiten de Heerlijkheid verbood. Het dorpsbestuur legde bij overtreding van deze bepalingen sancties op.²⁹

Nederveen Meerkerk heeft in haar dissertatie 'De draad in eigen hand' voor een aantal textielsteden, waaronder Tilburg, berekeningen gemaakt om op basis van het aantal weefgetouwen

²⁵ L. Fontaine and J. Schlumbohm, 'Household Strategies for Survival: An Introduction', *The International Review of Social History*, 45 supplement (2000) 12

²⁶ Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 15

²⁷ Van Gurp, *Brabantse stoffen*, 18

²⁸ Ibidem 75

²⁹ Nederveen Meerkerk, *Draad in eigen handen*, 96

te bepalen hoeveel spinners en spinsters nodig waren. Zij komt voor Tilburg, waar gemiddeld over onderstaande periode 300 tot 350 weefgetouwen stonden, tot de volgende aantallen³⁰:

Tabel 1 Overzicht productie en schatting aantal spinners

Jaar	Productie (aantal stukken)*	Schatting aantal spinners (12 uur/dag)	Schatting aantal spinners (8 uur/dag)
1640	3000	775	1160
1665	4000	900	1350
1810	10210	2300	4450

*) Eén stuk laken heeft in Tilburg een lengte van 15 smet (57 m¹)

Bron: Nederveen Meerkerk, *Draad in eigen handen*

Zij heeft twee schattingen gemaakt wat betreft het aantal werkuren, omdat het spinnen met name door vrouwen gedaan werd, die ook hun werkzaamheden in huis en op de boerderij hadden en dus niet continu konden spinnen. Al met al was een veelvoud aan spinsters en spinners nodig ten opzichte van het aantal wevers om voldoende garen te leveren om lakens te weven.

In haar dissertatie belicht Nederveen Meerkerk ook duidelijk de verschuiving van een agrarische gemeenschap naar een gemeenschap vooral gericht op nijverheid. Zij vergelijkt daartoe de situatie van 1665, toen een 'kapitale schatting' werd uitgevoerd, met de situatie van 1810 naar aanleiding van een volkstelling.³¹ In 1665 werkte 34% van de hoofden van huishoudens in de nijverheid en 56% in de landbouw. De resterende 10% was werkzaam in de economische en maatschappelijke diensten. Van de 34% die in de nijverheid werkte, was 80% werkzaam in de textielnijverheid.³² In 1810 zijn deze cijfers respectievelijk 70%, 16% en 14%. Het aantal mensen dat in de textielnijverheid werkzaam was, daalde naar 75%.³³ Deze cijfers laten ook andere veranderingen zien. In de eerste plaats is het aandeel van de dienstensector toegenomen van 10% naar 14%, een gevolg van het feit dat Tilburg steeds meer de kenmerken van een stad kreeg. In de tweede plaats is het aandeel van de textielnijverheid 5% afgenomen. Dit betekent dat andere nijverheden (o.a. metaalnijverheid) in opkomst waren. Hierboven is al aangegeven dat vrouwen meer spinnen dan mannen. Dit was in 1665 zo en ook in 1810 (zie tabel 2).³⁴ De stijging van het aandeel spinners heeft te maken met de proletarisering van de arbeid als gevolg van de toenemende

³⁰ Ibidem 93

³¹ In 1665 vaardigden de Staten-Generaal een instructie uit om vast te stellen hoeveel mensen in de Gewesten en de Generaliteitslanden een vermogen hadden van meer dan 2000 gulden (RAT toeg.nr.3 inv.nr. 379) . De Raad van State heeft in datzelfde jaar een beroepenregistratie van de hoofden van huishoudens laten opstellen (RAT toeg.nr.3 inv.nr. 380-1). De genoemde percentages zijn gebaseerd op deze registratie.

³² Ibidem 124

³³ Ibidem 127

³⁴ Ibidem 125

loonafhankelijkheid van niet alleen de spinners maar ook de wevers. Het sterker naar voren komen van de kapitalistische verhoudingen binnen de textielnijverheid speelde hierin een grote rol.³⁵

Tabel 2 Hoofden van huishouding werkzaam als spinners of spinsters

	1665	1810
Spinners	17%	22%
Spinsters	83%	78%

Bron: Nederveen Meerkerk *Draad in eigen handen*

In de loop van de achttiende eeuw vond de naam fabrikteur binnen de textielnijverheid ingang. Een fabrikteur had een eigen weverij en liet ook huiswevers voor zich werken. Zijn bedrijf werd een fabriek genoemd, niet te verwarren met het woord fabriek dat in de negentiende eeuw in zwang kwam, namelijk het gebouw waarin gewerkt werd.³⁶ Een volgende fase was de opkomst van de fabriekshuizen of manufactures. In de fabriekshuizen werden verschillende fasen van het proces van de lakenbereiding onder één dak gebracht. Voordeel hiervan was een betere kwaliteitscontrole en het productieproces kon beter afgestemd worden op de vraag naar wollenlakens. Een fabriekshuis bestond vaak uit niet meer dan de woning van de fabrikteur met daar vlakbij een aantal ruimten waarin de spinners en wevers werkten. Aan het eind van de achttiende eeuw werkten in een fabriekshuis gemiddeld 32 spinners en 9 wevers.³⁷ Nieuw in dezelfde tijd was de vorming van textielcompagnieën. In een compagnie werkte een aantal fabrikteurs samen. Dit konden familiebedrijven zijn, maar ook twee lakenkooplui konden gezamenlijk een firma vormen. In 1810 waren onder de 51 fabrikanten al 22 firma's.³⁸

Aan het einde van de achttiende eeuw werd de mechanisering van het spinnen en weven steeds belangrijker. De uitvinding van de *spinning jenny* in Engeland in 1764 bewerkte een grote productieverhoging. Het spinnen ging niet alleen sneller maar werd ook goedkoper. Het gebruik van waterkracht of stoom voor de aandrijving van o.a. plukmolens, kaardmachines en spinmachines zorgde voor nog meer productieverhoging.³⁹ Zo verdween de huisnijverheid naar de achtergrond, maar zij bleef wel bestaan. De productie verplaatste zich meer en meer naar de fabrieken. Het aandeel van het spinnen door mannen nam hierdoor toe, omdat zij als loonarbeider in de fabrieken werkten. De vrouwen deden dat nog niet. Ook bij het weven deed de mechanisering zijn intrede. Dit

³⁵ Ibidem 128, en E. Kuijpers, *Migrantestad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e – eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 278

³⁶ Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 54

³⁷ Nederveen Meerkerk, *Draad in eigen handen*, 179

³⁸ Van Gorp, *Proto-industrialisatie*, 30

³⁹ P.J.M. van Gorp, *Tilburg eens de wolstad van Nederland* (Eindhoven 1987) 97

kwam pas aan het begin van de negentiende eeuw en de ontwikkeling daarvan verliep trager omdat het proces gecompliceerder was.

In Nederland verliep de mechanisering minder snel dan in Engeland. De hierboven genoemde machines werden aan het begin van de negentiende eeuw al wel toegepast, maar zij werden nog aangedreven door paarden, die in een rosmolen liepen. Pas in 1827 werd bij de firma Pieter van Dooren de eerste stoommachine geïnstalleerd. De spinners waren hier allesbehalve gelukkig mee en dreigden het gevaarte onklaar te maken. Zover kwam het niet, alleen de ruiten van het woonhuis van Van Dooren moesten het ontgelden.⁴⁰ Dit was een speldenprik vergeleken bij de gewelddadige rellen in Engeland onder leiding van Nedd Ludd in 1811 en 1812.⁴¹ De aandrijving met stoom nam daarna hand over hand toe en in 1836 waren in Tilburg al twaalf stoommachines geplaatst, 17% van het totaal aantal stoommachines in Nederland.⁴²

⁴⁰ Gorisse, *Tilburg*, 295

⁴¹ Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 215

⁴² Van Gorp, *Tilburg wolstad*, 106

4 De overheid en de armenzorg

In de twee voorgaande hoofdstukken is in grote lijnen de politiek-maatschappelijke ontwikkeling in Staats-Brabant en de industriële ontwikkeling van de wolnijverheid in Tilburg tot het midden van de negentiende eeuw geschetst. In dit hoofdstuk zullen de maatregelen, in de vorm van reglementen en ordonnantiën, waarmee de overheid greep probeerde te krijgen op de armenzorg, besproken worden.

Na de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 door prins Frederik Hendrik, kwamen de Staten-Generaal en de Spanjaarden er niet uit wie het gezag zou krijgen over de Meijerij van 's-Hertogenbosch. Beide partijen maakten aanspraak op de Meijerij: de Spanjaarden vonden dat alleen de stad was ingenomen en niet de Meijerij, de Staten-Generaal meenden dat de Meierij wel degelijk bij de stad hoorde en hun dus toekwam. De bevolking had hier zwaar onder te lijden, want het gevolg was dat nu door beide partijen belastingen geheven werden.⁴³ De periode waarin beide partijen elkaar het gezag over de Meijerij betwistten, wordt de retorsietijd genoemd. Gedurende die tijd werden de katholieken niet belemmerd in het praktiseren van hun geloof. De invoering van het calvinisme ondervond veel tegenwerking.⁴⁴

Met de Vrede van Munster in 1648 kwam hier verandering in. Het belijden van het rooms-katholieke geloof werd verboden en de armentafel kreeg met overheidsbemoediging te maken. De pastoor verdween uit het beeld en in het college van opper-provisoren nam de predikant zijn plaats in. Daarnaast probeerde de overheid al vrij snel haar invloed uit te oefenen op de aanstelling en de werkzaamheden van de armmeesters. Zij maakte gebruik van het door de Staten-Generaal in 1660 opgestelde *Reglement van Politique Reformatie in de Meyerye van 's-Hertogenbosch, en andere Quartieren van gelijke nature, onder de Generaliteyt gehoorende* waarin in artikel III werd gesteld dat '(...)Kerck- Arm- Gast- Wees- Pesthuysmeesters (...) genomen en gesteld zullen worden uyt luyden van de Gereformeerde Religie zijnde.'⁴⁵ Ook werden eisen gesteld aan de opstelling en het afhoren van de armenrekeningen en de termijnen waarbinnen dit moest plaatsvinden (artikel XX)⁴⁶ en op welke wijze de armengoederen mochten worden uitgedeeld (artikel XXI)⁴⁷. Tilburg volgde noodgedwongen deze verordeningen op, maar de Franse oorlog van 1672 – 1678 stak een spaak in het wiel van de Staatse invloed. De rooms-katholieke gelovigen grepen het wegvallen van het gezag van de Staten-Generaal direct aan om hun oude posities weer in te nemen. Ook het afhoren vond weer op de oude manier plaats, namelijk pas na drie tot zes jaar. Zij werden hierin stilzwijgend

⁴³ Kappelvoet, *Overheidsfinanciën*, 42

⁴⁴ Gorisse, *Tilburg*, 172

⁴⁵ BHC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617, f176

⁴⁶ BHC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617, f178

⁴⁷ BHC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617, f178

gesteund door het dorpsbestuur, onder leiding van de drossaard Hendrick Verschueren.⁴⁸

Het ontging de Staten-Generaal niet dat het Reglement van 1660 nauwelijks werd nageleefd, maar het was de bestuurders in Den Haag ook duidelijk dat de situatie in de Meijerij een meer specifieke aanpak vergde vanwege het rooms-katholicisme. Dit leidde ertoe dat de Raad van State op 16 maart 1700 een nieuw reglement uitbracht: *Reglement en ordonnantie op de aenstelling van Kerck- en Armmeesters midtsgaders van alderhande Godshuysen, als mede op der selver administratie en bedieninge in de Meyery van 's-Hertogenbosch*.⁴⁹ De belangrijkste verandering was een afzwakking van de halsstarrig afwijzende houding ten aanzien van de rooms-katholieken. Dit mondde uit in het laten vallen van de eis dat armmeesters protestant moesten zijn. In artikel II van het reglement werd slechts een voorkeur hiervoor uitgesproken.⁵⁰ Het tweede punt betrof de veranderde positie van de predikant bij de benoeming van de armmeesters, waarin hij geen stem meer had. Alleen bij het afhoren van de rekeningen was voor hem nog een plaats ingeruimd.⁵¹ De drossaard en de schepenen benoemden de armmeesters. Het was de gekozen armmeesters op straffe van een boete niet toegestaan om het ambt te weigeren. Dat dit hoog gespeeld werd, blijkt uit de weigering van de lakenfabrikant Martinus Cornelis van Dooren. Hij was op 9 februari 1802 naast twee anderen door de municipaliteit van Tilburg als armmeester voorgedragen. Van Dooren weigerde deze functie te aanvaarden vanwege de drukke werkzaamheden in zijn fabriek. De aanstelling werd tot in Den Haag bevochten en met succes. Op 25 mei 1802 werd zijn voordracht door het Staatsbewind ingetrokken en werd hij ook vrijgesteld van het betalen van een boete van drie gulden per dag wegens het niet aanvaarden van dit ambt.⁵²

Door middel van het reglement van 1700 kon het Dorpsbestuur beter toezicht houden op het doen en laten van de armmeesters en daarmee het beheer van de armenmiddelen verbeteren, zoals het uitbesteden van armen. Het uitreiken van armenpenningen aan '(...) vreemdelingen ofte passanten (...)’ mocht alleen gedaan worden na goedkeuring van drossaard en schepenen.⁵³ Volgens Plevoets werden met dit reglement de bestaande gebruiken meer formeel vastgelegd.⁵⁴ De mogelijkheden van de armmeesters om zelfstandig op te treden werden hierdoor wel ingeperkt; ofwel de invloed van de overheid nam toe.

Dit wil echter niet zeggen dat de betrokkenheid van de overheid, lees regenten, ten aanzien van de armen toenam. Armen waren er nu eenmaal en de nood moest gelenigd worden. Het armoedeprobleem zelf werd niet ter discussie gesteld. Bij het lenigen van de nood stonden voor de

⁴⁸ Plevoets, *Armenzorg*, 70

⁴⁹ BHIC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617 f168-173

⁵⁰ BHIC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617, f170

⁵¹ Artikel XXVIII, BHIC toeg.nr. 1142, inv.nr. f172

⁵² RAT toeg.nr. 3, inv.nr. 1182

⁵³ Artikel XIX, BHIC toeg.nr. 1142, inv.nr. K617, f171

⁵⁴ Plevoets, *Armenzorg*, 71

regenten twee zaken voorop. In de eerste plaats moest voldaan worden aan het verlangen van de gever om een goede daad te stellen (barmhartigheid betonen) en in de tweede plaats werd armenzorg gezien als een controlemechanisme om het gedrag van de armen in een positie te sturen die de elite voordelen bood.⁵⁵ Dit sturen, om daarmee de overlast van bedelaars en landlopers binnen de perken te houden, werd in Staats-Brabant wel erg letterlijk opgevat. In *'Orders in Reglement, Tot het doen van een Generale jacht op landlopers, bedelaars en andere suspecte personen (...).'* werd exact omschreven hoe deze jacht binnen de vier kwartieren moest worden uitgevoerd. Van woensdag dertien januari 1787 tot de vrijdag daaropvolgend zou de jacht moeten plaatsvinden.⁵⁶ Onduidelijk is of deze jacht ook werkelijk is uitgevoerd.

In 1786 vond de Raad van State het nodig het dorpsbestuur nogmaals te wijzen op de artikelen uit het Reglement van 1700.⁵⁷ Volgens de Raad werden de bepalingen niet voldoende opgevolgd en volgde Tilburg te veel zijn eigen weg. De situatie bleef echter zoals die was, want de Staten Generaal kregen andere problemen aan het hoofd. De desastreuze gevolgen voor de Republiek, veroorzaakt door het verliezen van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de patriotse revolutie (1781-1787) brachten het land in rep er roer. In 1794 werd de Republiek door de Franse troepen bezet en met het vertrek naar Engeland van stadhouder Willem V op 18 januari 1795 viel het doek voor de Republiek. In hetzelfde jaar werd de Bataafse Republiek gevestigd. Met de Staatsregeling van 1798 werd de Republiek van een federatie van gewesten omgevormd tot een eenheidsstaat, verdween het formeel protestantse karakter van de Republiek en werden alle burgers gelijk voor de wet.⁵⁸ De invloed van het Uitvoerend Bewind in Den Haag werd snel voelbaar. Kort na 1 oktober 1798 ontving de municipaliteit Tilburg de opdracht om binnen veertien dagen een opgave te verstrekken " ...van den staat en gesteldheid van alle zodanige Fondsen, Directiën en Schikkingen, als tot het onderhoud der Armen en het Armen-Wezen, ..." .⁵⁹ Deze opdracht kwam voort uit de wens van het Staatsbewind om de armenzorg in de gehele republiek te centraliseren en daarmee de vrijheden van de kerken aan banden te leggen. Ondanks de uitvaardiging van de armenwet van 1800, is de opzet mislukt, deels door de complexiteit van de dagelijkse praktijk van de armenzorg en deels door de onwil van met name de kerkelijke armeninstellingen om hun fondsen en inrichtingen onder het beheer van het Staatsbewind te stellen en daarmee hun autonomie te verliezen.⁶⁰ In 1795

⁵⁵ M. van Leeuwen, 'Logic of Charity: Poor relief in Preindustrial Europe, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 24, No. 4 (Spring 1994) 590

⁵⁶ RAT toeg.nr. 3 inv.nr. 54

⁵⁷ RAT toeg.nr. 3 inv.nr. 14 en 54

⁵⁸ R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Root en H te Velde, *Land van de kleine gebaren* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 37 en 40

⁵⁹ RAT toeg.nr. 3 inv.nr. 1182

⁶⁰ A.L.Kort, *Geen cent te veel, Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* http://www.ethesis.net/beveland/beveland_inhoud.htm (22 december 2012) paragraaf 3.1.2

verdween wel de Tafel van de Heilige Geest. Het beheer over de eigendommen werd overgenomen door het Armbestuur van de Gemeente Tilburg.

De municipaliteit van Tilburg stelde in 1804 het *Reglement ter betere bestiering van het Armweezen binnen de Gemeente van Tilburg* op.⁶¹ Het gemeentebestuur stelde de armmeesters aan en het armbestuur werd uitgebreid. Naast de regerend en toeziend armmeester kwamen er acht raden bij, die gekozen werden uit de beide parochies. Dit reglement bleef, ondanks wetten die het Franse keizerrijk op dit gebied had uitgevaardigd, de leidraad waarmee gewerkt werd tot aan de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815.⁶²

Met de bekendmaking van het Koninklijk Besluit van 31 december 1814 betreffende “(...)de inrigtingen omtrent het Bestuur der Armen en der Godshuizen(...)”, probeerde ook koning Willem I greep te krijgen op de armenzorg om daarmee het voortwoekerende pauperisme te bestrijden.⁶³ Veel informatie kwam nu wel beschikbaar, maar tot de uitwerking van een stelsel maatregelen is het niet gekomen. Er werd nog een poging gedaan met de invoering van de Armenwet van 1818. Het enige dat met deze wet werd geregeld was het loslaten van het domicilie van onderstand. Borgbrieven waren niet meer nodig. Het loslaten van het domicilie van onderstand leidde op haar beurt weer tot veel conflicten tussen gemeentebesturen en armbesturen over de teruggave van onderstandsgelden.

Een ander heikel punt was of anders gelovige of buitenkerkelijke armen ook ondersteund moesten worden.⁶⁴ Dit punt speelde heel sterk in de overwegend protestantse provincies. In Tilburg was dit veel minder het geval, omdat circa 98% van de bewoners rooms-katholiek was.⁶⁵ Daarnaast ondersteunde de diaconie van de Hervormde Gemeente haar armen zelf.⁶⁶

Een wezenlijke verandering in de wetgeving rondom de armenzorg trad pas op met de grondwetsherziening van 1848 en de daaruit voortvloeiende Eerste Armenwet van 1854. De invloed van deze wet op de armen en de armenzorg in Tilburg valt buiten het kader van deze paper. Bovenstaande overziende blijkt dat ‘Den Haag’ na de Vrede van Munster vrij snel greep op het doen en laten van de Heilige Geestmeesters in Tilburg probeerde te krijgen. Pas met de komst van de Bataafse Republiek werd via het gemeentebestuur meer druk uitgeoefend. Ondanks het na elkaar invoeren van verschillende wetten op de armenzorg bleef de armenzorg autonoom, maar werd de plicht om verantwoording af te leggen aan de gemeente steeds groter. In het volgende hoofdstuk zal het beeld meer gericht zijn op de armen zelf. Voor hen ‘(...) stond het gehele bestuurlijke bedrijf ver

⁶¹ RAT toeg.nr. 3 inv.nr. 1158

⁶² RAT toeg.nr. 54 Inleiding bij ‘Inventaris van het archief van het Burgerlijk Armbestuur te Tilburg 1804-1947’ (Tilburg) 6

⁶³ RAT toeg.nr. 54 inv.nr. 410

⁶⁴ Kort, *Geen cent te veel*, Paragraaf 3.1.2

⁶⁵ Overzichtsstaat Armenrekeningen Burgerlijk Armbestuur gemeente Tilburg RAT toeg.nr. 4 inv.nr. 1937

⁶⁶ Overzichtsstaat Diaconiearmen Hervormde Gemeente Tilburg RAT toeg.nr. 4 inv.nr. 1937

van hun dagelijks leven. Zij hoorden slechts het ritme van het weefgetouw en het geluid van hun hongerige kinderen".⁶⁷

⁶⁷ Gorisse, *Tilburg*, 213

5 De armen en de bedeling

Zoals in het voorgaande hoofdstuk al aangegeven, was een groot deel van de bevolking van Tilburg arm. Een aantal mensen kon wellicht het hoofd nog net boven water houden, maar voor velen was de bedeling een deel van hun overlevingsstrategie. Voordat ingegaan wordt op de overlevingsstrategieën, keren we terug naar de ‘kapitale schatting’ en de beroepenregistratie van de hoofden van huishoudens van de Raad van State van 1665 om een beeld te krijgen van de vermogenspositie van de bewoners van Tilburg. In deze schatting staan 65 namen vermeld (“capitalisten” genoemd) waarvan het vermogen meer bedroeg dan 2000 gulden. Het maximale vermogen bedroeg 18000 gulden. Dit waren geen grote vermogens in vergelijking met de rijken uit Breda en ‘s-Hertogenbosch, laat staan met de rijke kooplieden in Amsterdam.⁶⁸ De beroepenregistratie van de hoofden van huishoudens omschrijft bij 85% van de namen of men een beroep had, en zo niet wat hun persoonlijke situatie was. Het register geeft dus een beeld van de financiële positie van de inwoners van Tilburg. Zo lezen we bij 12% van de namen de omschrijving: ‘aelmisse, lasarus of een oude caducque vrouw’.⁶⁹ Om te kunnen overleven werden zij bedeed. Een andere groep, die het vaak zwaar had, waren de weduwen. Zij werkten veelal als spinster en maakten ruim 12% van de hoofden van huishoudens uit. Dit betekent dat een kwart van de hoofden van huishoudens onder behoeftige omstandigheden leefde. Bij de andere beroepen zoals kleermaker, schoenmaker, steenvormer of slachter was de situatie vaak niet veel beter; volgens Kappelhof waren zij doorgaans ook arm.⁷⁰

De armoedige omstandigheden blijken ook uit gegevens van huizenregisters, die op last van de Raad van State werden opgesteld. De eerste is van 1736. Het register van Tilburg onderscheidde vier klassen: huizen, huisjes, hutten en hutjes. De eerste twee zullen vermoedelijk van steen geweest zijn en de laatste twee mogelijk van hout of twijgen, dichtgesmeerd met leem en voorzien van een strodak. In 1736 waren er 1266 huizen geregistreerd waarvan 80% onder de categorie huizen of huisjes viel en 20% onder hutten en hutjes. De verschillen per herdgang waren groot. In een klein aantal herdgangen vond men weinig hutten en hutjes, maar in de meeste viel 30% van de woningen onder deze categorie. Na 1736 is nog vier keer een telling uitgevoerd, waarvan de laatste in 1791. Het aantal huizen bleef min of meer constant. Dit was te verwachten, omdat in de periode 1725 tot 1785 het aantal inwoners van Tilburg nauwelijks veranderde. De bewoning zal er in de periode tot aan 1791 zeker niet beter op geworden zijn.⁷¹ De meeste inwoners van Tilburg hebben geen welvaart gekend.

⁶⁸ Kappelhof, *Overheidsfinanciën*, 41

⁶⁹ RAT toeg. nr. 3 inv. nr. 380-1, f29

⁷⁰ Kappelhof, *Overheidsfinanciën*, 40

⁷¹ C. Weijters, ‘De groei van de Tilburgse bevolking tot ± 1810’, *Actum Tilburgis*, Vol. 3, 1972 (Tilburg) 47

Welke mogelijkheden hadden de armen nog meer om te overleven? Marco van Leeuwen geeft in zijn artikel *Logic of Charity, Poor relief in Preindustrial Europe* aan dat het accepteren van armenzorg een optie was, maar dat andere economische alternatieven ook mogelijkheden boden om extra inkomen voor het huishouden te verwerven. Het aangrijpen van alle mogelijkheden om te overleven wordt *economy of makeshifts* genoemd. Het accepteren van armenzorg had sociale controle tot gevolg en kon daardoor soms minder aantrekkelijk zijn.⁷² In het gezin werkten niet alleen de man, maar ook zijn vrouw en kinderen als zij oud genoeg waren om een bijdrage aan het gezinsinkomen te leveren. In de maatschappij werd ook niet anders verwacht dan dat vrouwen een deel van het gezinsinkomen verdienden.⁷³ De vrouwen, echtgenotes maar vaak ook weduwen, werkten veelal thuis als spinster. Zij werkten voor hun echtgenoot als deze wever was, maar vaak werkten zij voor stukloon voor derden.⁷⁴ Kinderen vanaf de leeftijd van acht tot tien jaar konden lichte werkzaamheden verrichten. Meisjes spinnen en jongens werkten bij derden of werden daar in de leer gedaan. Het verrichten van loonarbeid en het ontvangen van armenzorg waren niet de enige opties om het gezinsinkomen te verwerven. Er waren opties die het daglicht meestal niet konden verdragen, zoals bedelen, stelen, het verpanden van goederen en prostitutie. Ook het opbouwen van een netwerk van vrienden en bekenden, die elkaar informatie over werk of andere zaken toespeelden, kon een bijdrage leveren om te overleven.⁷⁵

Waren in Tilburg deze mogelijkheden van een overlevingsstrategie naast loonarbeid en armenzorg ook duidelijk herkenbaar? In haar dissertatie *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1580 – 1810* beschrijft Elisabeth Nederveen Meerkerk de ontwikkeling van de textielnijverheid in een viertal plaatsen: Leiden, Zwolle, 's-Hertogenbosch en Tilburg. In haar onderzoek besteedt zij aandacht aan bovengenoemde punten. Alleen blijkt zij over Tilburg, in vergelijking met de andere drie plaatsen, weinig informatie te kunnen geven. Het ligt voor de hand dat ook in Tilburg de negatieve kanten van de maatschappij zich hebben voorgedaan. Wellicht deed het zich in beperkte mate voor omdat de sociale controle in het dorp Tilburg, opgebouwd uit elf, uit elkaar gelegen buurtschappen, veel groter was dan in genoemde drie steden. Een ander fenomeen dat ook het verschil tussen een stad en een dorp laat zien, is de Bank van Lening. In de steden was een pandhuis in de achttiende eeuw al een bekend verschijnsel, maar in Tilburg nog niet. Op 5 december 1822 zond de koopman Abraham Mechiel De Haas uit Veldhoven (één van de herdgangen) een brief aan het gemeentebestuur met het verzoek om een Bank van

⁷² Van Leeuwen, 'Logic of Charity' 601 en Nederveen Meerkerk, *Draad in eigen handen*, 209

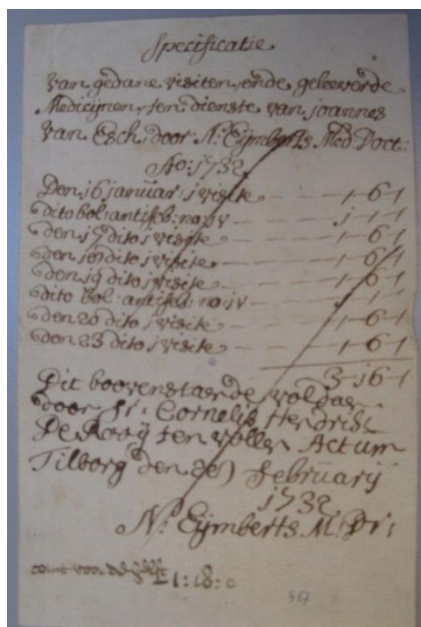
⁷³ Nederveen Meerkerk, *Draad in eigen handen*, 232

⁷⁴ Ibidem 210

⁷⁵ Van Leeuwen, 'Logic of Charity', 602

Lening te mogen oprichten.⁷⁶ Het duurde enige jaren voordat de gemeente hiertoe kon besluiten. Het Koninklijk Besluit tot oprichting van een Bank van Lening werd op 9 april 1840 door de regering uitgevaardigd. Een aspect dat ook van invloed kan zijn op het ontbreken van informatie over de negatieve kanten van de maatschappij, is de gedweeheid van het arme bevolkingsdeel van Tilburg om zijn lot te aanvaarden en de eerbied die men had voor de rijke elite van het dorp en de gezagsdragers van de Rooms-Katholieke kerk.

Keren we nu terug naar de armenzorg zelf. Al sinds de late Middeleeuwen kende men armenzorg, die gegeven werd door de Tafels van de Heilige Geest. Dit was een door leken geleide organisatie, nauw verbonden met de rooms-katholieke kerk. Net als de kerkmeesters, die het beheer voerden over de inkomsten van de kerk, werden ook de armmeesters of 'provisoren' aangesteld door de pastoor, de schout (als vertegenwoordiger van het dorpsbestuur) en de schepenen (als vertegenwoordigers van de parochianen). De laatste drie werden de opper-provisoren genoemd.⁷⁷ De armmeesters werden voor vier jaar benoemd. Eén van de armmeesters was gedurende twee jaar toezien-armmeester en assisteerde de regerend-armmeester; de daarop volgende twee jaar werd hij zelf regerend-armmeester.⁷⁸ Het takenpakket van de armmeesters was breed en financieel risicovol. Zij regelden de uitdeling aan de armen, nadat ze zelf vastgesteld hadden wie voor bedeling in aanmerking kwamen.

Afbeelding 4 Doktersrekening (1732)

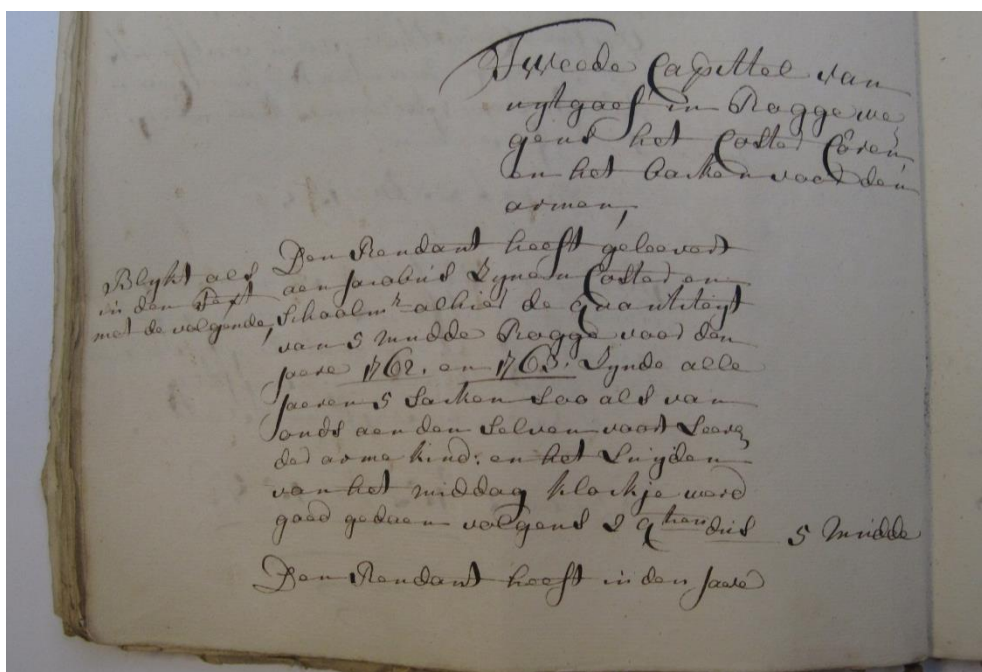
⁷⁶ RAT toeg. nr. 4 inv.nr. 1974

⁷⁷ A. Plevoets, 'Armenzorg en armoede in Tilburg voor 1800, *De Lindeboom*, jaarboek VI 1982 (Tilburg) 64

⁷⁸ Gorisse, *Tilburg*, 154, Plevoets, *Armenzorg*, 84 - 89

Ze moesten zorgen voor de inkomsten en de noodzakelijke uitgaven om de te bedelen goederen, zoals levensmiddelen, linnen en wollen lakens, schoeisel, maar ook doodskisten, aan te schaffen. Daarnaast werden uitgaven gedaan om huishuren en geneeskundige verzorging te betalen.⁷⁹ Ook de transacties op het gebied van roerende en onroerende goederen behoorden tot hun taken. De armmeesters probeerden zoveel mogelijk quitte te spelen. De overschotten werden overgeboekt naar de volgende periode van twee jaar, maar tekorten moesten de armmeesters zelf bijpassen en werden als memoriepost in de volgende periode opgenomen.⁸⁰

Prak noemt drie bronnen van inkomsten.⁸¹ Naast geld dat door de overheid voor dit doel gereserveerd werd in de vorm van een subsidie of bepaalde heffingen, bestemd voor de armen, ontving de armenzorg rente over eigen kapitaal en kwam er geld binnen uit collecten en vrijwillige bijdragen. Daarnaast werden ook vaak goederen in natura aan het armbestuur gegeven. Een voorbeeld hiervan is rogge, dat het bestuur liet malen, om er vervolgens roggebroden van te bakken die aan de armen werden uitgedeeld. Ook de schoolmeester deelde hierin mee, hij ontving jaarlijks van het armbestuur 5 mud rogge voor zijn werk als koster, het onderwijzen van de arme kinderen en het luiden van het middagklokje.⁸²

Afbeelding 5 Armenrekening met notatie rogge bestemd voor schoolmeester

⁷⁹ RAT Toeg.nr. 51 inv.nr. 825

⁸⁰ Plevoets, *Armenzorg*, 67

⁸¹ M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobepaling en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 68

⁸² RAT toeg. nr. 51, inv. nr. 840 en toeg.nr. 53 inv. nr. 1276

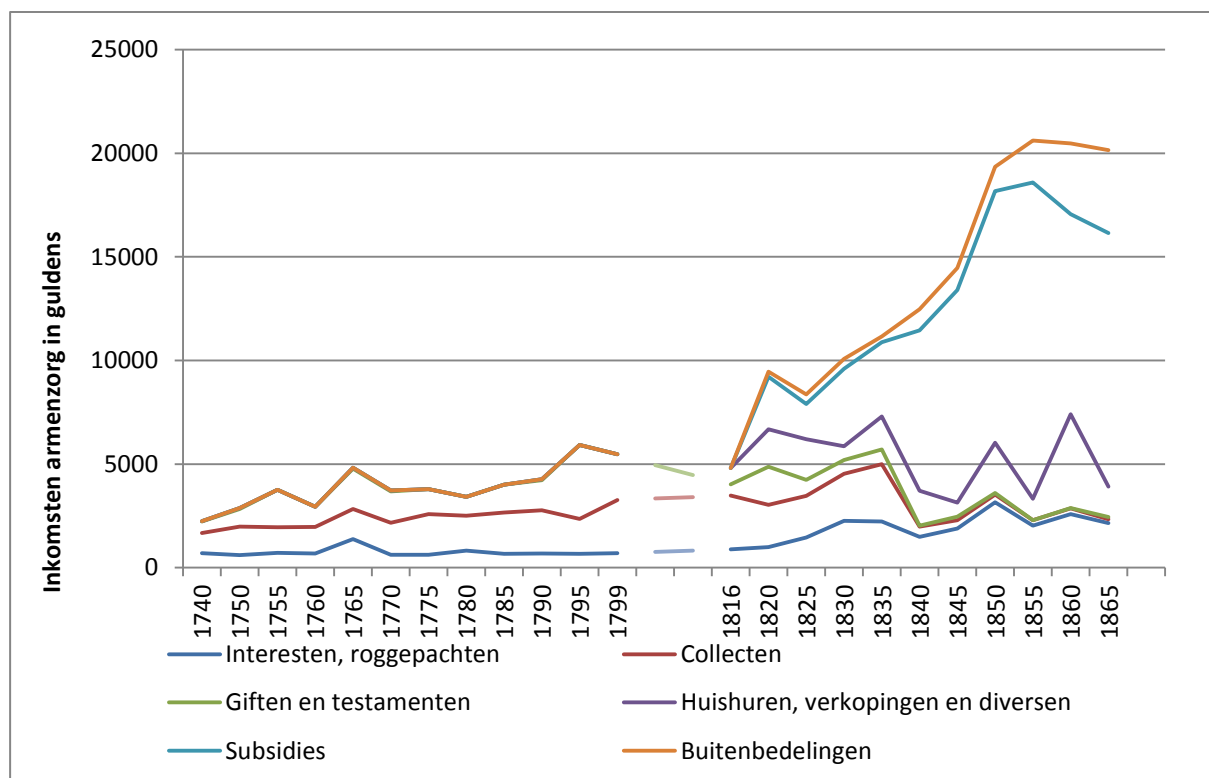
Tot 1804 viel de armenzorg onder de Tafels van de Heilige Geest en werd de armrekening voor twee jaar opgesteld. De beschikbare armenrekeningen uit de eerste groep beslaan dus allemaal een periode van twee jaar. De armenrekeningen van ná 1800 zijn per jaar opgemaakt en afgehoord. Om onderling vergelijken mogelijk te maken zijn de bedragen van de armenrekeningen van vóór 1800 door twee gedeeld. In de overzichten (zie de bijlagen A en B) zijn de armenrekeningen met tussenposen van vijf jaar opgenomen.

In de loop van de tijd veranderden de benamingen van de diverse posten. In de eerste periode waren er weinig posten (*capittels* genoemd) en was het woordgebruik redelijk consistent. Na 1815 werd de administratie wat verfijnder en nam het aantal posten toe. Aan de uitgavekant zijn er de verschillende vormen van bedeling die werden gegeven en ook de verantwoording van de kosten voor maal- en bakloon, doodskisten, schoolartikelen voor het onderwijs aan arme kinderen en kleding voor de armen. Bij de inkomstenkant werden bijvoorbeeld de huishuren en verkopeningen, onder andere van schaarhout en houtwasch, apart vermeld. Een nieuwe vorm van inkomsten werden de subsidies die door de gemeente werden verstrekt, eerst weinig maar later beduidend meer.

De data uit de overzichtsstaten zijn in de grafieken 3 en 4 verwerkt; één voor de inkomsten- en één voor de uitgavenkant. Ten behoeve van de overzichtelijkheid heb ik vergelijkbare posten bij elkaar opgeteld om daarmee het aantal grafieklijnen beperkt te houden. Bij beide grafieken valt meteen het verschil op tussen de perioden vóór en na 1800. Vóór 1800 was de trend licht stijgend en na 1800 juist heel sterk stijgend. De inkomsten over de periode vóór 1800 bestaan voor bijna 100% uit: interesten en pachten over eigen kapitaalgoederen, collectengelden van de armenschalen in beide rooms-katholieke kerken, armenbussen in de herdgangen en giften en testamenten. De gemiddelde verdeling van de drie inkomstenbronnen in de periode vóór 1800 is 17%, 42% respectievelijk 38%. In de geanalyseerde armenrekeningen zijn geen inkomsten uit bepaalde heffingen voor de armen gevonden. De tafels van de Heilige Geest moesten volledig in eigen onderhoud voorzien.

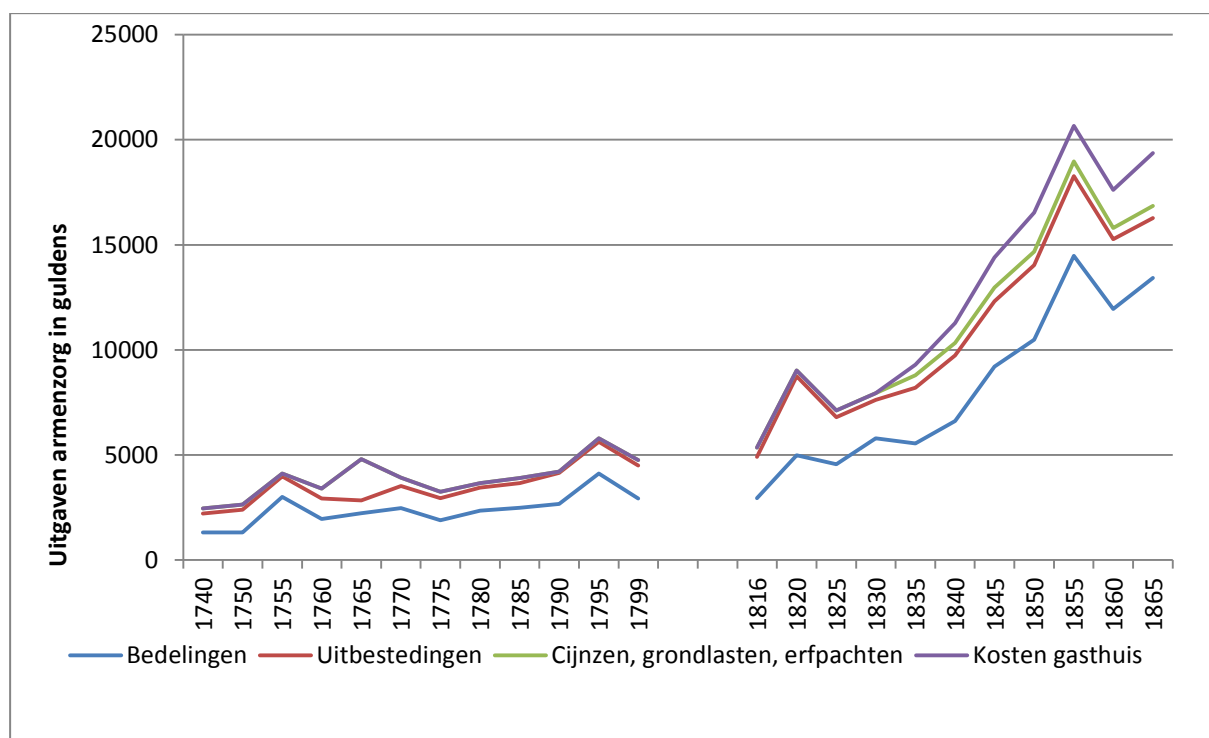
De periode na 1800 toont een groot contrast met de periode daarvoor. Dit contrast is een gevolg van de veranderende maatschappelijke omstandigheden ontstaan uit de Verlichting en beïnvloed door de ideeën van de Franse Revolutie. Deze leidden tot natievorming en een grotere bewustwording van de burgerij. Dit feit zien we terug in verschuivingen van inkomsten voor het Burgerlijk Armbestuur. Aan de ene kant zien we het op gang komen van de subsidies, verstrekt door de gemeente Tilburg. In 1816 was de subsidie 625 gulden en deze liep op tot circa 12.000 gulden in 1860. Dit is een stijging van bijna 2000%. De sterke stijging is een gevolg van de stagnerende economie van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Grafiek 3 Inkomsten Armeazorg 1740-1865

Bron: RAT toeg.nr. 51, 53 en 54

Grafiek 4 Uitgaven Armeazorg 1740-1865

Bron: RAT toeg.nr. 51, 53 en 54

Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de jaren dertig 25% en tien jaar later zelfs 40% van de stadsfinanciën aan armenzorg besteed werd.⁸³ Eén op de acht Tilburgers leefde geheel of gedeeltelijk van de bedeling.⁸⁴ Daar tegenover staat een grote afname van de inkomsten uit collecten en giften. Dit wil niet zeggen dat er minder gegeven werd, maar de opbrengsten van de schaalcollecten en armenbussen kregen een andere bestemming. In het Nederland van na 1815 mochten de rooms-katholieken hun godsdienst vrij uitoefenen, wat hun bewustwording versterkte; alleen een kerkelijk hiërarchische organisatie opzetten was nog niet toegestaan. Dit mocht pas na het aannemen van de grondwet in 1848.⁸⁵ In dat jaar richtte de plaatselijke rooms-katholieke elite de Vincentiusverenigingen op, die zich vooral bezighielden met armen- en ziekenzorg. Met de geneeskundige zorg was het in Tilburg in het begin van de negentiende eeuw matig gesteld. Dit bracht vier sociaal bewogen rooms-katholieke bestuurders ertoe om in 1827 een ziekenhuisje te stichten, dat al spoedig te klein bleek. Daarop namen J. Zwijsen, pastoor van 't Heike, en W. van de Ven, pastoor van 't Goirke, het voortouw om geld in te zamelen voor een groter ziekenhuis. Dit werd het St. Elisabethgasthuis dat in 1838 zijn deuren opende.⁸⁶ Daar gingen de collecte- en armenbusgelden naar toe. De bouw van het gasthuis leidde voor het Burgerlijk Armenbestuur tot een nieuwe uitgavenpost, namelijk de kosten voor opname in het gasthuis.

Opvallend groot was ook het toenemend aandeel van de ontvangen gelden uit de buitenbesteding, d.w.z. gelden die de gemeente Tilburg ontving voor armen uit andere dorpen en steden, die in Tilburg verbleven. Hier stonden weer uitgaven tegenover die het Burgerlijk Armbestuur via de gemeente moest betalen voor de Tilburgers, die elders in behoeftige omstandigheden leefden. In de periode 1816 – 1855 waren de inkomsten en uitgaven van de buitenbedelingen redelijk met elkaar in evenwicht, daarna ontstond er een groot overschot aan inkomsten. Bij de uitgaven was net als bij de inkomsten ook sprake van een sterke stijging na 1800. Deze stijging was voor het belangrijkste deel het gevolg van een toename van bedeling in de vorm van kleding, huishuren, reparatie aan armgoederen en het geven van goederen ter leniging van de dagelijkse nood. In absolute zin was de toename circa 12.000 gulden. In de periode vóór 1800 was dit aandeel gemiddeld 61% en na 1800 was dit licht gestegen tot 65%. Het aandeel in de uitgaven aan uitbesteding van armen bij particulieren is afgenomen van 29% naar 23%. Het laatste percentage is in geld uitgedrukt 2900 gulden. Het kostgeld bedroeg ongeveer twintig gulden per kostganger per jaar, hetgeen betekent dat er circa 145 mensen bij particulieren werden uitbested. Het beeld dat bovenstaande cijfers oproept is niet bepaald positief. Armoede was er vóór 1800 en is na 1800 gebleven. Sterker nog; de armoede is toegenomen. Onderstaande grafiek laat dit duidelijk zien. Het

⁸³ Gorisse, *Tilburg*, 228

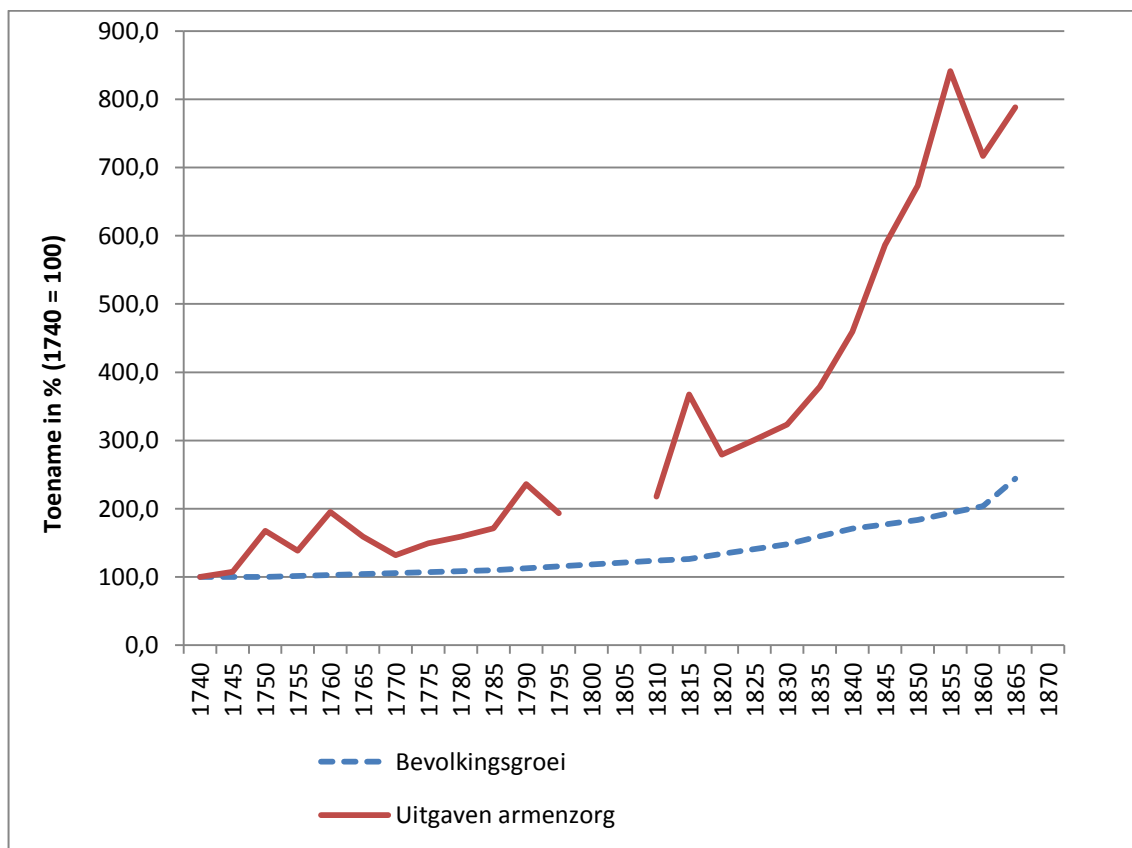
⁸⁴ RAT toeg.nr. 4 inv. nr. 1951

⁸⁵ Aerts e.a. *Land van de kleine gebaren*, 105

⁸⁶ Gorisse, *Tilburg*, 343

geld dat aan armenzorg is uitgegeven, is over de onderzochte periode met 788% gestegen en de bevolking van Tilburg is “maar” met 244% gegroeid. Dit betekent dat in 1740 per inwoner 0,31 gulden aan armenzorg werd uitgegeven en in 1865 1,00 gulden.⁸⁷

Grafiek 5 Uitgaven armenzorg en bevolkingsgroei

Bron: RAT toeg.nr. 51, 53 en 54, Kappelhof, *Overheidsfinanciën*, van Gulp, *Brabantse Stoffen* en Gorisse, *Tilburg*.

Werd de armoede door iedereen gezien? De armen zelf voelden het ongetwijfeld. Voor hen was het elke dag tobben en vechten om het hoofd boven water te houden. Zij werden nagenoeg niet gehoord, want zij aanvaardden gelaten hun lot. Hoe keken de elite, de wolfabrikanten en bestuurders tegen deze ellende aan? De meesten zullen er niet wakker van gelegen hebben, wat niet wil zeggen dat de notabelen niets deden. Ze speelden zelfs toneel in de Comedie en de opbrengsten van de voorstellingen, na aftrek van de kosten, waren bestemd voor de armen.⁸⁸ In 1837 vond de Tilburgse textielabrikant Pieter van Dooren dat de daglonen weliswaar niet hoog waren, maar dat was niet zo erg omdat de arbeiders meestal in het bezit waren van een stukje land

⁸⁷ Om onderling te kunnen vergelijken zijn beide bedragen in guldens uitgedrukt. Vóór 1800 werden bedragen in guldens, stuivers en penningen uitgedrukt.

⁸⁸ Gorisse, *Tilburg*, 195 en RAT toeg.nr. 53 inv.nr. 1280

waar zij groenten konden telen en wat kleinvee houden voor de mest. Dit was trouwens niet alleen in hun eigen voordeel, maar ook de fabrikant had er baat bij, omdat daardoor het loon laag kon blijven. Een bijkomend voordeel was '(...) dat de werkman, eigen met het gebruik van schop en spade, bij oogenblikkelijk gebrek aan werk, zich met de bearbeiding van zijn tuin of land onledig houdt, of als arbeider bij den Landbouwer gaat werken, en bij de herneming of ontstaan van werk, tot zijn hoofdberoep terugkeert; (...)'. De mensen moesten blij zijn dat ze in Tilburg woonden, want zij die in andere steden woonden hadden dit voordeel niet.⁸⁹

⁸⁹ Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 217

6 Conclusies

‘Zorgen bij voedselbanken over toename klanten.’⁹⁰

‘Middenklasse nu ook naar de pandjeshuizen’.⁹¹

Deze twee artikelenkoppen van rond de jaarwisseling 2012-2013 laten zien dat armoede in een welvarend land als Nederland, een samenleving met een goed georganiseerd stelsel van sociale voorzieningen, nog steeds bestaat. In de voorgaande eeuwen hebben armen altijd op de een of andere manier steun ontvangen. Deze steun werd vooral gegeven uit barmhartigheid. In de Bijbel komen 110 tekstgedeelten voor waarin de gelovigen wordt duidelijk gemaakt dat er armen zijn en dat zij zich om hen moeten bekommeren.⁹² Al vanaf de Middeleeuwen waren er de Tafels van de Heilige Geest, ook in Tilburg. In de paper wordt eerst een historisch kader geschetst, beginnende bij de Vrede van Munster in 1648, van de maatschappelijke ontwikkeling binnen Staats-Brabant en de industriële ontwikkeling van wolnijverheid naar wolindustrie in Tilburg. Textielnijverheid was tot het midden van de achttiende eeuw de nijverheidstak waarin op het platteland circa 15 tot 20% van de mannelijke beroepsbevolking emplooi vond. Aan de hand van de bevolkingsgroei en de invloed van de overheid wordt bekeken hoe Tilburg zich in de loop van de achttiende en negentiende eeuw van dorp naar wolstad ontwikkelde. Bepalend voor de industriële ontwikkeling van Tilburg was de handel met Holland en dan vooral met Amsterdam. Met steun van de kooplieden en magistraten uit Amsterdam wist Tilburg in 1687 haar “Concessie van Tilburg” te krijgen. De “witte” lakens mochten nu vrij van ‘*convoyen en licenten*’ verhandeld worden. Door de “Concessie” en de lage lonen kon in de loop van de achttiende eeuw het dorp Tilburg de wolstad Leiden overvleugelen.

De eerste fase van de overgang van wolnijverheid naar wolindustrie was de verschuiving van huisnijverheid naar plattelandsnijverheid. Franklin Mendels heeft hier de term proto-industrialisatie voor geïntroduceerd. Binnen de agrarische gemeenschappen zien we nu een omslag van commerciële landbouw naar substitutie-landbouw, dat wil zeggen dat de verdiensten uit de huisnijverheid het hoofdkomen en die uit landbouwactiviteiten bijverdiende werden. Door de mechanisering en de invoering van de stoommachine werd de arbeid geconcentreerd in fabriekshuizen en deze omslag versterkt. Deze ontwikkeling leidde tot een verdere proletarisering van de arbeid.

Binnen het geschetste historische kader wordt vervolgens gekeken naar de armen en de armenzorg in de periode 1750-1850. In eerste instantie komt de rol van de overheid aan de orde. Het

⁹⁰ <http://www.nu.nl/binnenland/2989826/zorgen-bij-voedselbanken-toename-klanten.html> (Versie 23 december 2012, gelezen 6 januari 2013)

⁹¹ E. van Zwam, ‘Middenklasse nu ook naar pandjeshuis’, *Trouw*, 4 januari 2012

⁹² S.P. Dee en J. Schoneveld, *Concordantie op het Oude en het Nieuwe Testament in de Nieuwe vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap* (Baarn 1990) 21

gaat dan vooral om de invloed die de overheid in toenemende mate op de armenzorg probeerde te krijgen. Na de Vrede van Munster in 1648 werd het *Reglement van Politique Reformatie in de Meyerye van 's-Hertogenbosch (...)* uitgevaardigd. De positie van de gereformeerde religie werd bindend en binnen de Armenzorg nam de predikant de plaats in van de pastoor. De Raad van State begon echter in te zien dat het moeilijk was om invloed uit te oefenen op het rooms-katholicisme in Staats-Brabant, wat in 1700 leidde tot een nieuw *Reglement en Ordonnatie*. Het belangrijkste punt was het afzwakken van de eis dat de armmeesters protestants moesten zijn. In 1786 werd het Dorpsbestuur door de Raad van State erop gewezen meer aandacht aan de bepalingen uit het *Reglement* van 1700 te besteden. De Staatsregeling van 1798 maakte een eind aan het Protestantse karakter van de Republiek. Het Staatsbewind wilde de armenzorg nu centraliseren en vaardigde daarvoor in 1800 een Armenwet uit. Deze opzet mislukte om meerdere redenen. De municipaliteit van Tilburg kwam in 1804 zelf met een regeling: het *Reglement ter betere bestiering van het armweezen (...)*. Dit *Reglement* bleef formeel van kracht tot aan het uitvaardigen van Koninklijk Besluit m.b.t de armenzorg van 31 december 1814. Echter in periode daarna veranderde er niet veel in de gang van zaken. Dit gold ook na het aannemen van de Armenwet van 1818. Middels verschillende regelingen heeft de overheid geprobeerd grip te krijgen op de armenzorg. Dit is maar ten dele gelukt als gevolg van de complexiteit van de materie en de wil van de armbesturen om zelfstandig te blijven. De veranderingen kwamen pas na het aannemen van de Armenwet van 1854.

In het laatste hoofdstuk 'De armen en de bedeling' wordt aandacht geschonken aan de overlevingsstrategieën van de armen in het algemeen en die van Tilburg in het bijzonder. Aan de hand van armenrekeningen is gekeken naar wat de inkomstenbronnen van de armenzorg waren en op welke wijze het geld werd uitgegeven. In de loop van de onderzochte periode vinden verschuivingen plaats, die duidelijk gerelateerd zijn aan de maatschappelijke veranderingen in het begin van de negentiende eeuw.

Is de overgang van vroegmodern naar modern van invloed geweest op de armenzorg? Wat betreft de overheidsinvloed zijn de veranderingen beperkt gebleven. Anders ligt dit bij de financiering en de bestedingen; daar hebben zich wel duidelijke verschuivingen voorgedaan.

7 Bibliografie

Bronnen

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

Toeg.nr. 1142

inv.nr. K617 - Reglement ende Ordonnantie, Op de aanstelling van Kerck- en Armmeesters : Mitsgaders van alderhande Godtshuysen, als mede op der selver administratie en bedieninge in de Meyerye van 's Hertogenbosch / [zonder auteur], 1700

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

NB. Op niet alle documenten van het RAT staan folionummers vermeld. Daar waar ze vermeld staan zijn de folionummers meegenomen in de annotaties.

Toeg. nr. 3 Inventaris van het archief van het Dorpsbestuur van Tilburg, 1387 - 1810

Inv.nr. 379 - Kohieren opgemaakt door gezworen taxateurs voor de heffing van een kapitale schatting overeenkomstig instructie van de Staten-Generaal van 19 februari 1665 (Bewerking Leo Adriaensen).

Inv. nr. 380-I - Lijsten van de personen, die in de kohieren opgemaakt voor de kapitale schatting (onder vorig nummer vermeld) niet waren opgenomen, opgemaakt overeenkomstig aanschrijving van de commissarissen van de Raad van State dd. 25 april 1665 (Bewerking Leo Adriaensen)

Inv.nr 14 en 54 – Protocollen van de resolutiën van drost en schepenen en van de corporale vergaderingen (1710-1795)

Inv.nr. 1158 – Reglement "ter betere bestiering van het armwezen", gearresteerd door het gemeentebestuur op 17 maart 1804, na goedkeuring door het Departemantaal Bestuur van Brabant bij reolutie van 1 maart 1804, door de leden van het gemeentebestuur bij arrestatie ondertekend (1804)

Inv.nr. 1182 – Dossier betreffende de aanstelling van Martinus van Dooren, lakenfabrikant te Tilburg tot armmeester (1802)

Toeg.nr. 4 Inventaris van het archief van het Gemeentebestuur van Tilburg (1810-1907)

Inv.nr. 1937 - Staten met opgave van aantallen armen en bedeeden en opgave van ontvangsten en uitgaven (1813-1816)

Inv.nr. 1951 – Staten met opgave van het aantal bedeelde armen en opgave van ontvangsten en uitgaven (1825, 1826, 1854-1871 en 1887-1901)

Inv.nr. 1974 – Stukken betreffende de Bank van lening, Ingekomen stukken (1822-1905)

Toeg. nr. 51 Inventaris van het archief van de Provisors van de Tafel van de Heilige Geest van Tilburg 1543 – 1795

Inv. nr. 829, 833, 836, 838, 841, 843, 846, 848, 851 en 853 – Rekening van de armen-middelen, afgelegd door de Heilige-Geestmeesters (armmeesters) aan schout (drost) en schepenen met de pastoor (predikant), met bijlagen.

Toeg.nr. 53 Inventaris van het archief van Armmeesters van Tilburg 1795-1803

Inv.nr. 1280 – Manualen van ontvangsten en uitgaven, gehouden door de armmeesters (1800-1801)

Inv.nr. 1276 en 1278 – Rekeningen van de armmiddelen, afgelegd door de armmeesters aan de municipaliteit, het gemeentebestuur (1793-1799)

Toeg. nr 54 Inventaris van het Archief van het Burgerlijk Armbestuur te Tilburg 1804-1947

Inv.nr. 188, 192, 194, 200, 202, 207, 212, 217, 222, 227, 232 en 237 - Jaarrekeningen

Inv.nr. 410 – Koninklijke en Provinciale Besluiten inzake wetgeving op het armwezen (1814-1832)

Literatuur

R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Root en H te Velde, *Land van de kleine gebaren* (Nijmegen/Amsterdam 1999)

S.P. Dee en J. Schoneveld, *Concordantie op het Oude en het Nieuwe Testament in de Nieuwe vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap* (Baarn 1990)

L. Fontaine and J. Schlumbohm, 'Houshold strategies for survival: an introduction', *The International Review of Social History*, 45 supplement (2000)

C. Gorisse (ed.), *Tilburg, stad met een levend verleden* (Tilburg 2001)

P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland* (Eindhoven 1987)

G. van Gorp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt* (Tilburg 2004)

G. van Gorp, 'Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop' *Textielhistorische Bijdrage*, nr 39 (1999)

A.C.M. Kappelhof, 'Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621-1790', *Bijdragen tot de geschiedenis* Vol. 66 (1983)

E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e – eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005)

M. van Leeuwen, 'Logic of Charity: Poor relief in Preindustrial Europe', *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 24, No. 4 (Spring 1994)

A. Plevoets, 'Armenzorg en armoede in Tilburg voor 1800', *De Lindeboom*, jaarboek VI 1982 (Tilburg)

M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobepaling en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998)

Regionaal Archief Tilburg, toeg.nr. 54 Inleiding bij Inventaris van het archief van het Burgerlijk Ambestuur te Tilburg 1804-1947 (Tilburg)

A. de Swaan, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten en de Nieuwe tijd* (Amsterdam 2004)

J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815* (Amsterdam 1995)

C. Weijters, 'De groei van de Tilburgse bevolking tot ± 1810', *Actum Tilburgis*, Vol. 3, 1972 (Tilburg)

Websites

Elise van Calcar (1822-1904) was een Nederlandse schrijfster, pedagoge en feministe <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/fleischacker> (gelezen 16 november 2012)

A.L.Kort, *Geen cent te veel, Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* http://www.ethesis.net/beveland/beveland_inhoud.htm (gelezen 22 december 2012)

E.J.V. van Nederveen Meerkerk, 'De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810' (versie december 2006), <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/12680/7862.pdf?sequence=5> (gelezen 27 september 2012)

Detail van de 'Kaarte der Heerlijkheden van Tilborg en Goirle opgenomen door Diederik van Zijnen. Anno 1760'
Collectie Regionaal Archief Tilburg
http://www.regionaalarchieftilburg.nl/wiki/Kaart_van_Zijnen (gelezen 16 november 2012)

Artikel op NU.nl over voedselbanken
<http://www.nu.nl/binnenland/2989826/zorgen-bij-voedselbanken-toename-klanten.html>
(versie 23 december 2012, gelezen, 6 januari 2013)

Krantenartikel

E. van Zwam, 'Middenklasse nu ook naar pandjeshuis', *Trouw*, 4 januari 2012

8 Verantwoording foto's

- Voorblad Collectie Regionaal Archief Tilburg
- Afbeelding 1 <http://www.belvedere-interior.nl/algemene-informatie/aabe-dekens>
- Afbeelding 2 http://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_Luyken
- Afbeelding 3 C. Gorisse (ed.), *Tilburg, stad met een levend verleden* (Tilburg 2001)
- Afbeelding 4 Opname G.H. Snikkenburg (RAT toeg.nr 51 inv.nr. 825 f467)
- Afbeelding 5 Opname G.H. Snikkenburg (RAT toeg.nr 51 inv.nr. 840)

9 Bijlagen

Bijlage A Overzicht armenrekeningen 1740 – 1799 (deel 1 en 2)

Bijlage B Overzicht armenrekeningen 1816 – 1865

Opmerkingen:

- Op de overzichten is met kleuren aangegeven welke posten behoren tot één van groepen van inkomsten of uitgaven zoals vermeld in de legenda's.
- De grafiekwaarden van 1825 zijn het gemiddelde van 1822 en 1828 (overzicht 1816-1865).
- Vóór 1800 werden de bedragen uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen en na 1800 in guldens en centen. Uit het document RAT toeg.nr. 54 inv.nr. 187 blijkt dat één gulden vóór 1800 gelijk was aan één gulden na 1800.
- In de grafieken is geen rekening gehouden met inflatieverschijnselen. Er zijn onvoldoende gegevens beschikbaar om de prijsveranderingen te berekenen.